

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	מבוא
17	פרק ראשון רמב"ן – זמנו ומקומו
41	פרק שני ראשית ביכורים – היצירה התלמודית-ההלכתית
70	פרק שלישי בעין הסערה – פולמוס רמב"ם וראשית היצירה ההגותית
107	פרק רביעי על פרשת דרכים – ההתכנסות אל פירוש התורה: אפיונים ומגמות
163	פרק חמישי מנגלה לנסתר – פירושי רמב"ן 'על דרך האמת'
178	פרק שישי קבלת רמב"ן – התהוות, התגבשות, התחבטות
248	פרק שביעי 'כוונת כל המצוות' – עבודת האלוהים ותכליתה בעולמו של רמב"ן
281	פרק שמיני בסבך הפולמוס היהודי-הנוצרי – ויכוח ברצלונה ומשנתו המשיחית של רמב"ן
318	פרק תשיעי רמב"ן בארץ ישראל – יצירתו ועולמו הדתי באחרית ימיו
353	אחרית דבר
364	ביבליוגרפיה
401	מפתח עניינים
416	מפתח אישים ומקומות
422	מפתח מקורות

מבוא

בשנת 1983 ראה אור ביוזמתו ובעריכתו של איזידור (יצחק) טברסקי קובץ מאמרים חשוב על משנתו ויצירתו של רמב"ן, ולימים עתידים כמה מהם להתייצב כאבני דרך מחקריות חשובות. בדברי המבוא לקובץ הביא העורך ביטוי לתחושותיו שחקר רמב"ן עומד עדיין בראשית הדרך, ושהוא ראוי להתייחסות מחקרית נכבדה יותר:

רוב ההיבטים של יצירת רמב"ן עדיין לא זכו להתייחסות ראויה. על אף שיצירותיו מונחות לפנינו, המחקר אודות שיטתו של רמב"ן כאיש הלכה או כפרשן מקרא מצוי עדיין בשלבי הראשוניים. רשימת החסרונות, בהקשר זה, ארוכה ועשירה והיא כוללת משימות רבות: העמדת מהדורות מדויקות, מחקרים של תוכן וצורה במשנת רמב"ן, ניתוח משווה, היסטוריה של הרעיונות [...] וחשוב מכל – על כל זה להיות מתועל לבנייה של דמותו ההיסטורית הכוללת של רמב"ן ושל הערכה מושכלת של יצירתו, מעבר לכל ההיבטים החלקיים [...] יצירתו הגדולה המשקפת שלמות, לכידות ומעוף, בסופו של דבר איננה יכולה להיות מקוטעת.¹

במהלך עשרות השנים שחלפו מאז שהועלתה הערכה זו והוצב החזון המחקרי הזה, התקדם מחקר רמב"ן ועשה צעדים חשובים ביותר בניסיון להבין את יצירותיו השונות. מחקרים חשובים נכתבו על הספרות התלמודית-ההלכתית של רמב"ן, על יצירתו הפרשנית, על קבלתו ועל הגותו. ברם, קריאתו של טברסקי לחבר את חלקי ה'פאזל' הזה לכדי תמונה מקיפה ולכידה של האיש, חייו, יצירתו והגותו נותרה תלויה בחלל האוויר, ועד כה לא זכתה למענה הולם. המחקרים אשר מתמקדים ברמב"ן כפרשן התלמוד אינם עוסקים בדרך כלל ביצירתו הפרשנית למקרא, ולהפך. אלו ואלו רגילים להודות – במוצהר או במשתמע – ש'אין להם עסק בנסתרות', ועל כן קבלת רמב"ן רחוקה מהם. ומאידך גיסא, מן הבחינה הזאת נותר חקר הקבלה של רמב"ן מכונס בתוך עצמו. בעוד קווים דקים נמתחים בין

קבלת רמב"ן לתנועות דתיות ומיסטיות מבית ומחוץ, הזיקה של קבלת רמב"ן לשאר תחומי העניין והיצירה שלו עצמו כמעט שלא זכתה להתייחסות מחקרית, משל היה לנו כאן עניין בדמויות נפרדות ובאישים שונים.² את החסר הזה מבקש הספר שלפנינו להשלים.

דמותו של ר' משה בן נחמן עוררה עניין בקרב סופרים וחוקרי מדעי היהדות החל במאה התשע עשרה. היסטוריונים שתיארו את תולדות ישראל בימי הביניים כמו צבי (היינריך) גרץ, אייזיק הירש וייס ושמעון דובנוב הקדישו לתולדותיו וליצירתו של רמב"ן מקום נרחב.³ החל במחצית השנייה של המאה התשע עשרה החלו להופיע (או להופיע מחדש) בדפוס כמה מן החיבורים הפחות ידועים של רמב"ן, ביוזמתם של כמה מחשובי חוקרי מדעי היהדות דאז: אהרן (אדולף) ילינק, יהושע השל שור, משה שטיינשניידר, אברהם (אדולף) נויבאוור ושניאוור זלמן שכטר.⁴ שכטר אף הוסיף וצירף סקירה רחבה של יצירת רמב"ן.⁵ סוגה ספרותית נוספת שביטאה את העניין המתעורר ברמב"ן, בעיקר בחוגים רבניים, היא הכתיבה הביוגרפית על אודותיו שפרחה במפנה המאה התשע עשרה ובמהלך המאה העשרים. בשנת 1898 ראתה אור הביוגרפיה המקיפה הראשונה של רמב"ן שכתב מאיר אליעזר כ"ץ רפפורט. בעקבותיו באו חיבורי ביוגרפיה נוספים שכתבו ראובן מרגליות (1929), היימן חונה (1930), יצחק אונא (1954) וחיים דב שעוועל (1967).⁶

במהלך המאה העשרים הלך והעמיק העניין בחיי רמב"ן וביצירתו, וככל שהתרחב מחקר רמב"ן הוא גם הלך והסתעף. את דמותו של רמב"ן כמנהיג דתי וכאיש ציבור האירו, בעיקר סביב פרשיות פולמוס רמב"ם וויכוח ברצלונה, חוקרים כמו דוד ברגר, חיים היימס וברנרד (דב) ספטימוס.⁷ יצירתו התלמודית של

2 כיוצא מן הכלל הזה יש להזכיר את ספרו של משה הלברטל, 'על דרך האמת', וראו להלן בסמוך. על הצורך לעמוד על זיקות ורצפים בין יצירותיו השונות של רמב"ן העירה גם חביבה פדיה, ראו: פדיה, רמב"ן, עמ' 87.

3 ראו: גרץ, דברי ימי, עמ' 45-53, 82-83, 121-130; וייס, דור דור, עמ' 4-20; דובנוב, דברי ימי, עמ' 49-54.

4 ראו למשל: תורת ה' תמימה, ילינק, א; תורת ה' תמימה, ילינק, ב; שור, דרשה להרמב"ן; ויכוח הרמב"ן, שטיינשניידר; ישכיל עבדי, שטיינשניידר; נויבאוור, ישכיל עבדי; שכטר, רמב"ן, עמ' 110-121.

5 שכטר, רמב"ן.

6 ראו: רפפורט, תולדות הרמב"ן; מרגליות, תולדות הרמב"ן; חונה, רמב"ן; אונא, הרמב"ן; שעוועל, רמב"ן.

7 ראו: ספטימוס, מאבק; היימס, רמב"ן והמלך; ברגר, רמב"ן בפולמוס רמב"ם. לכאן יש לצרף את המחקר ההיסטורי הרחב על ויכוח ברצלונה, שממילא מתייחס גם לרמב"ן. ראו למשל: ברגר, ברצלונה; חזן, ברצלונה; כהן, ויכוח ברצלונה; לימור, ברצלונה; מקובי, יהדות במשפט.

רמב"ן זכתה למחקרו החלוצי של ישראל תא-שמע.⁸ השלמות והשגות לדבריו של תא-שמע העלה עזרא שבט בהקדמה למהדורתו לחידושי רמב"ן למסכת כתובות.⁹ תרומה חשובה ורחבה להבנת יצירתו של רמב"ן מקופלת בסדרת מחקריו של שלם יהלום, שכונסו ברובם בספרו על אודות שורשיה הפרובאנסאליים של תורת רמב"ן.¹⁰ את היסודות לחקר כתיבתו הפרשנית של רמב"ן למקרא הציב במידה רבה עמוס פונקנשטיין כשדן בהרחבה באופי המרובד של פירוש התורה והצביע על התפיסה מרובת המשמעות של הטקסט שעומדת ביסוד שיטתו הפרשנית של רמב"ן ועל זיקותיה לתפיסות נוצריות בנות הזמן.¹¹ כמה מחקרים הוקדשו לעקרונות יסוד בשיטתו הפרשנית של רמב"ן ולזיקותיה לפירושי קודמיו.¹² פריצת דרך חשובה ביותר להבנת מבנהו של החיבור ודרך היווצרותו יש לראות במפעלם של יוסף עופר ויהונתן יעקבס על תוספות רמב"ן מארץ ישראל, שבו הם הצליחו 'לפלח' בין פירושי המוקדמים לאלו המאוחרים בתוך פירוש התורה.¹³ לחיבוריו הפרשניים האחרים ולדרשותיו של רמב"ן הוקדשה תשומת לב מועטה באופן יחסי.¹⁴ סוגיות שונות בהגותו של רמב"ן זכו לדיון רחב ומקיף, ובהקשר זה יש לציין את מאמרו של דוד ברגר על נס וטבע במשנת רמב"ן,¹⁵ את עיונו של אדם אפטרמן בתורת הדבקות שלו,¹⁶ את עיוניו של יונתן דאובר באידיאל ידיעת האל בעולמו,¹⁷ וכן את ספרה הרחב של נינה קפוטו אשר דן בהיבטים שונים של תולדות רמב"ן ושל יצירתו על רקע זמנו ומקומו.¹⁸ בהקשר זה יש לציין באופן מיוחד את ספרו המקיף של משה הלברטל 'על דרך האמת'. חיבור זה הוא אחד

8 תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, עמ' 29–55.

9 שבט, חידושי הרמב"ן, עמ' 1–45.

10 יהלום, בין גירונה.

11 פונקנשטיין, פרשנותו הטיפולוגית; הנ"ל, קריאתו הסימבולית.

12 ראו למשל: גוטליב, יש סדר; יעקבס, רמב"ן ורשב"ם; כהן, דרכי הפרשנות; נובצקי, בכור-שור ורד"ק; סקלרץ, בין הפשט לדרש; הנ"ל, סודותיו; הנ"ל, רמב"ן ואב"ע.

13 עופר ויעקבס, תוספות רמב"ן. בהקשר זה יש לציין מאמרים קודמים יותר שסללו את הדרך למחקר זה, ראו: כהנא, הוספות הרמב"ן; סבתו, הוספות רמב"ן.

14 על הפירוש לאיוב ראו: בסר, הפירוש לאיוב; סילבר, הפירוש לאיוב; פרנקל, הפירוש לאיוב. על דרשה לחתונה ראו: שור, דרשה להרמב"ן; ישראלי, דרשה לחתונה. על דרשת 'תורת ה' תמימה' ראו: ישראלי, תורת ה' תמימה; קופפר, תשלום תורת. על 'תורת האדם' ראו: אשכנזי, תורת האדם; ליבוביץ, תורת האדם. על כמה חיבורים קבליים של רמב"ן ראו: שלום, פירושו האמיתי.

15 ברגר, ניסים.

16 אפטרמן, דבקות, עמ' 286–333.

17 דאובר, ידיעת האל, עמ' 217–243.

18 קפוטו, רמב"ן. להשגות על חיבור זה ולטענות על טעויות ואי-דיוקים בו, ראו: ברגר, ביקורת.

החיבורים הבודדים עד כה אשר השכילו למתוח קו בין תפיסותיו ההלכתיות של רמב"ן לעולמו הדתי-ההגותי, ובכך לאשש את פוריותה של נקודת תצפית חיונית זו.¹⁹

דומה שאת מרב תשומת הלב המחקרית סביב רמב"ן תפסה יצירתו הקבלית, למרות אופייה המקודד והסתום, ושמה דווקא משום כך. גרשם שלום העמיד את דמותו הקבלית של רמב"ן, כנגד קודמיו שלדבריו נטו להתכחש להיותו מקובל. במאמר שכתב בשנת 1929 ציין שלום ש'מנן המשפטים הקדומים השולטים לגבי הרמב"ן היותר בולט הוא זה שאסור להאמין שדברי קבלה מפורשת יצאו מתחת ידי הרמב"ן.²⁰ במאמרו זה עמד שלום על יצירותיו הקבליות של רמב"ן והראה שכתבנותו הקבלית לא התמצתה כלל וכלל בפירושו לתורה ש'על דרך האמת', ושמתחת ידיו יצאו חיבורים קבליים נוספים. ברם, לא מקרה הוא שבחיבורו המאוחר יותר, 'ראשית הקבלה', נמנע שלום מלהקדיש לרמב"ן פרק בפני עצמו, והוא דן בו – אכן בהרחבה יחסית – במסגרת הפרק 'המרכז בגירונה'. ואכן, שלום ראה ברמב"ן בשר מבשרה של חבורת המקובלים בני גירונה, גם אם הבולט שבהם במעמדו הרבני.²¹ כנגד עמדה זו יצא משה אידל בסדרת מאמרים שבהם הצביע על אופייה הייחודי של קבלת רמב"ן ועל מגמותיה השונות מאלה של עמיתיו המקובלים בגירונה. את המסורת האזוטורית שלדבריו רמב"ן קיבל מרבותיו בעל-פה והנחיל אותה לתלמידיו ראה אידל כעומדת לעצמה, ואותה הוא כינה 'קבלת ברצלונה'.²² מנגד הצביע אליוט וולפסון על עצמאותו של רמב"ן כמקובל, כשהוא עומד על עומק זיקתה של קבלת רמב"ן דווקא למקור ספרותי כתוב – הוא 'ספר הבהיר'.²³ שאלות אלו על מקורותיה של קבלת רמב"ן, על אופייה ועל זיקתה לקבלת גירונה שנידונו בשנות השמונים של המאה העשרים התעוררו שוב בשנים האחרונות, וכמה מהנחות היסוד והמסקנות המחקריות המסורתיות ביחס לקבלת רמב"ן הועמדו לבחינה מחודשת. סוגיות אלה תעמודנה גם כאן במוקד דיונונו על קבלת רמב"ן.

19 הלברטל, על דרך האמת.

20 שלום, פירושו האמיתי, עמ' 67. אפשר ששלום הפריז כאן יתר על המידה, שכן בקרב חוקרי הקבלה במאה התשע עשרה קשה למצוא מי שפקפק בכך שהפירוש לתורה ש'על דרך האמת' באמת יצא מתחת ידיו של רמב"ן. מכל מקום בספרו 'ראשית הקבלה' שהתחבר מעט מאוחר יותר, התנסח שלום ביתר זהירות כשהביא את דעות קודמיו: 'טעות גדולה טעו אלו שחשבו שהקבלה אצל הרמב"ן אינה אלא טפל בלבד ושבעצם אין לו מקום עיקרי בתולדות הקבלה, אף על פי שספריו מוכיחים את ההפך' (ראשית הקבלה, עמ' 147).

21 שלום, ראשית הקבלה, עמ' 146–154.

22 ראו למשל: אידל, אין לנו; הנ"ל, רמב"ן; הנ"ל, סוד העריות; הנ"ל, פירושים לסוד העיבור.
23 וולפסון, על דרך האמת. גישתו זו של וולפסון משתקפת גם במאמרים מאוחרים יותר של שבהם דן בקבלת רמב"ן בהקשרים שונים.

סוגיות עיונית שונות בקבלת רמב"ן זכו לדיון מחקרי נרחב. חביבה פדיה הציעה לראשונה תשתית מתודולוגית מקיפה לחקר קבלת רמב"ן ודנה באופן רחב וממצה בסוגיות מרכזיות בעולמו סביב תפיסת ההיסטוריה ותורת השמיטות, כמו גם בתפיסת התורה ופרשנותה ובמעמדה של ארץ ישראל בעולמו של רמב"ן.²⁴ בתפיסת הרוע של רמב"ן דן יוסף דן,²⁵ ואילו ספרו של חיים חנוך עוסק בהרחבה בתורת טעמי המצוות הקבליים של רמב"ן.²⁶ יאיר לורברבוים עסק ברעיון בריאת האדם בצלם אלהים במשנתו,²⁷ ואף אני הקדשתי מחקרים לארץ ישראל ולפירוש 'מעשה בראשית' במשנתו הקבלית של רמב"ן.²⁸ מחקרים אלה ומחקרים רבים אחרים (שיוזכרו ויידונו במהלך פרקי הספר) אשר האירו את הגותו של רמב"ן מכיוונים שונים הרימו תרומה חשובה להבנתה. הספר שלפנינו איננו מבקש לשוב ולדון בסוגיות אלה, ואף אין עיקר עניינו בהשלמת הדיון בסוגיות עיוניות נוספות שטרם נחקרו או במשנה סדורה של תפיסת העולם הרמב"נית, אלא בעיון מחודש ביצירתו של רמב"ן מזווית ראייה ביוגרפית רחבה, בהארת ההקשרים ההיסטוריים, הביוגרפיים והתרבותיים של נביטת הגותו, ובמיפוי חדש של חיבוריו, אמונותיו ותפיסותיו כפי שהם רשומים בתוך ספר חייו.

כל אלה ועוד היו לי לבסיס ולנקודת מוצא להכנת הביוגרפיה האינטלקטואלית-הדתית של רמב"ן. תובנות ביוגרפיות רבות בספר זה לא היו באות לעולם ללא האפיון התשתיתי של רמב"ן כפרשן תלמוד שאותו הציע תא-שמע, או בלא מחקרם החלוצי של עופר ויעקבס על תולדות פירוש התורה לרמב"ן. ברי גם כי בהיעדר המחקרים המעמיקים והנרחבים של שלום, אידל, וולפסון, פדיה, הלברטל ואחרים בסוגיות יסוד בהגותו של רמב"ן לא ניתן היה לבשר את בשורתו של החיבור שלפנינו, בין אם יש בו השלמה עם העמדות המחקריות של אלה ובין אם לאו.

הנחת היסוד העיקרית העומדת ביסוד הספר שלפנינו היא אפוא שאת עולמו הדתי של רמב"ן יש להבין בראש ובראשונה על רקע מכלול יצירתו. נקודת מבט זו מציפה שאלות הנוגעות ביחסי הגומלין שבין שטחי היצירה השונים שלו והסוגות השונות של כתיבתו: מהי הזיקה בין יצירתו התלמודית של רמב"ן ליצירתו ההגותית? איזה מקום תופסת הקבלה בעולמו הדתי? באיזו מידה משקפות הדרשות הרחבות שאותן ככל הנראה נשא בפומבי את תפיסותיו הדתיות באמת, ועד כמה

24 פדיה, רמב"ן; הנ"ל, ארץ של רוח; הנ"ל, האם הגדולה. בשאלות מתודולוגיות הקשורות לחקר קבלת רמב"ן דן גם דניאל אברמס. ראו: אברמס, כתיב יד קבליים, עמ' 199-223.

25 דן, תפיסת הרוע.

26 חנוך, הרמב"ן.

27 לורברבוים, בריאת האדם.

28 ישראלי, ארץ ישראל; הנ"ל, מעשה בראשית.

פרק שלישי

בעין הסערה – פולמוס רמב"ם וראשית היצירה ההגותית

ההתפתחויות הדרמטיות בתולדות ההגות היהודית בראשית המאה השלוש עשרה והזרמים הרעיוניים החדשים שנבטו ופרצו בעוצמה אל חלל העולם היהודי (שעיקרם תואר בפרק הראשון לעיל) התפתחו, הבשילו והצמיחו פירות ספרותיים, לרוב בתוך חוגים עצמאיים וסגורים. באשכנז הופיעה תורתם החסידית של ר' יהודה החסיד ותלמידיו, בפרובאנס ובקטלוניה נבטו זרעיה הראשוניים של הקבלה, ובמצרים, בספרד ובפרובאנס דרך בעוצמה כוכבו של ספר 'מורה הנבוכים', כאשר סביבו ובהשראתו התגבשו חוגים הולכים ומתרחבים של פילוסופים יהודים. ואולם עם הזמן התעצמותן של התנועות הדתיות הללו והרחבת תחומי ההשפעה שלהן, בד בבד עם האצת תהליכי העברת הידע, הביאו לידי כך שהעימות בין המגמות הדתיות הללו לבין עצמן ובעיקר בין כל אחת מהן למגמות הרבניות המסורתיות-השמרניות היה בלתי נמנע, ולמעשה ה'התנגשות' בין העולם המסורתי הישן לרוחות המתחדשות השונות הייתה רק שאלה של זמן. ואכן, צומת הדרכים ההיסטורי שבו פרץ הפולמוס בעוצמה והקיף את הקהילות היהודיות החשובות במערב אירופה אירע במהלך שנות השלושים המוקדמות של המאה השלוש עשרה. במוקד הפולמוס עמדה יצירתו הפילוסופית של רמב"ם (שרק כשלושים שנה קודם לכן הלך לעולמו) – ספר המדע שהוא הראשון לי"ד ספרי 'משנה תורה', ובעיקר ספרו הפילוסופי הגדול 'מורה הנבוכים' שתרגומו מערבית לעברית ראו אור רק שנים מעטות קודם לכן.¹ כ'חבית אבק שריפה' שימש המרחב הפרובאנסאלי שבו הייתה לפילוסופיה המיימונית דריסת רגל רחבה במיוחד, ואת ה'פתיל' הצית החכם בן העיר מונפלייה (Montpellier),

1 בעשורים הראשונים של המאה השלוש עשרה ראו אור זה בצד זה מהדורה סופית של תרגום ר' שמואל אבן תיבון בפרובאנס ובסמיכות גם תרגומו של ר' יהודה אלהריזי בטולדו שבספרד לספר 'מורה הנבוכים'. על תרגומים אלה ל'מורה הנבוכים' ותיארוכם ראו: שוורץ, מורה נבוכים, עמ' 742–747. על תולדות תרגום אבן תיבון ל'מורה הנבוכים' החל במהדורה הראשונה בשנת 1204 ועד למהדורתו הסופית ראו: פרנקל, מן רמב"ם.

ר' שלמה בן אברהם, המכונה (על שם עירו) 'מן ההר'². אם לסמוך על עדותו האישית שבסמוך להתרחשות האמורה, הוא עצמו כלל לא צפה את עוצמת הבערה, והופתע ביותר מן האופן שבו התפתחה הפרשה לכדי מערכה קשה רוויה בחרמות ובנידויים, שבה היו מעורבות דמויות רבניות וציבוריות מובילות ביהדות המערב אירופאית, ביניהן כמוכרן גם רמב"ן. שניים מכתביו החשובים של רמב"ן חוברו בצילה של פרשה זו ובזיקה אליה: 'שער הגמול' ודרשת 'תורת ה' תמימה'. חלקו השני של הפרק יוקדש אפוא לעיון ביצירתו זו של רמב"ן.

שרשרת האירועים סביב הוויכוח שהתעורר בפרובאנס בשנת 1232 (או מעט קודם לכן) העמידה במבחן את הסיבולת הדתית של היהדות המערב-אירופאית במאה השלוש עשרה ואת יכולתה להכיל דעות ואמונות שנראו בעיניה לעיתים חריגות מן המקובלות המסורתיות, ושאימו לתקוע יתד גם בתוך הזרם המרכזי של האינטליגנציה היהודית. מעתה גם בחוגים המסורתיים והשמרניים ביותר לא היה מנוס מהיענות עניינית לאתגרים המיימוניים, וממתן דין וחשבון מפורט ומקיף – לעיתים לראשונה – על אודות שאלות כמו דמות האל, דרכי הפרשנות הלגיטימיות, ותורת הגמול. כפי שנראה, עבור דמות כמו רמב"ן, שעמדתו הציבורית בפולמוס הייתה מאוזנת ומורכבת, הייתה ההתנסות הזו מעין קטליזטור להתפתחותם של כמה מכיווני ההגות והיצירה המוקדמים והראשוניים שלו. יתר על כן, יש מקום להניח שלאירוע ההיסטורי הזה היה תפקיד מכריע בהעתקת מוקד היצירה שלו מן התחום ההלכתי-התלמודי לתחומי העניין ההגותי, הפרשני והקבלי. את ההתפתחות הזו אני מבקש לתאר בפרק זה, ואולם קודם לכן אקדים תיאור קצר של מהלך העניינים ההיסטורי בפרשה זו ושל השאלות ששנויות היו במחלוקת.³

2 לא מן הנמנע הוא שאת פרוץ הפולמוס יש להבין גם בהקשרים נוספים. יצחק בער, למשל, הדגיש את היבט חברתי, וראה בפולמוס ביטוי למאבק בין שתי שכבות חברתיות: שכבת הפרושים כנגד זו של העשירים והחצרנים (בער, תולדות היהודים, עמ' 56–64). דב ספטימוס הדגיש היבטים פוליטיים שנרכזו בפולמוס (ספטימוס, מאבק; הנ"ל, חסידות ועוצמה). על כך ראו עוד להלן. ואולם אין ספק כי במוקד הגלוי והפומבי של הפרשה עמד הוויכוח הדתי-התיאולוגי.

3 מאחר שענייננו כאן בעיקר ברמב"ן ועמדתו בפולמוס, אין בידינו למצות את הדיון בהיבטיה השונים של הפרשה ההיסטורית כשלעצמה. לדיון היסטורי מפורט ומקיף במהלך העניינים ראו: גרץ, דברי ימי, עמ' 41–67; בער, תולדות היהודים, עמ' 56–64; סאראצ'ק, אמונה והיגיון; סילבר, פולמוס רמב"ם; שוחט, בירוים; דן, תולדות, ח, עמ' 79–85; בן שלום, יהודי פרובאנס, עמ' 517–538. לביבליוגרפיה רחבה ומקיפה בנושא ראו: דינסטג, פולמוס מורה הנבוכים.